

ПРО ПОХОДЖЕННЯ НОГАЙСЬКОГО СВЯТА ТЕПРЕШ І ЙОГО НАЗВИ ТА ПРО КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ СВЯТО ДЕРВІЗА

Календарне весняне свято *тепреш* у ногайському аулі Кангли, що відзначалося у березні, описав етнограф Р.Х. Керейтов [Керейтов 1989, 105].

Як згадувала Пітіє Бекмуратова, що народилася 1933 року у кримському селі Баясут, *тепреч* (*тепреш*) проводили молодь і старі 5 травня, у першу п'ятницю місяця, на галявині за селом. Спиртного не пили, а лише каву, приготовану в *джазмі*, котили *калакай*¹ по озимині, читали молитву і, розломивши *калакай* та наділивши всіх, з'їдали його. За її свідченням, під час перебування в Узбекистані кримські татари продовжували святкувати *тепреч*.

Кримські степові татари (ногайці), які переселилися до Туреччини, продовжують святкувати *тепреч* 30 числа місяця нісан, тобто 6 травня [Oğuz, Kasınoğlu 2005, 96–97].

13 червня 1999 року неподалік міста Чаталджа відбулося традиційне свято *тепреч*, у якому, крім місцевих мешканців, взяли участь делегації кримських татар з Румунії і Болгарії та студенти з Криму, що навчаються в Туреччині [Голос Крима 1999, 2].

Останній перед висилкою із Криму *тепреш* степові татари провели 16 травня 1943 року в селі Акшеїк. Свято німці зняли на фото- та кіноплівку з пропагандистською метою [Yalkın 1990, 30].

Ногайський *тепреш* за ритуалами та обрядами й за датою проведення (у Криму й Туреччині) відповідає святу *хидирлес* кримських татар та святу *гидрелез* турків (к.-тагар. *хыдырлес* ~ *кыдырлес*, турец. *hidrellez* ~ *hidirellez*), див.: [Керейтов 1989, 105; Куртиев 1996, 35–36; Oğuz, Kasınoğlu 2005, 96–97]². У Криму та Туреччині обидва свята припадають на перший день літнього періоду року, день Св. Георгія, тобто на 6 травня за юліанським календарем (23 квітня за григоріанським календарем), пор. гагауз. *хедерлез* 'день Святого Георгія, початок літа'.

Образ св. Георгія став у Візантії дуже популярним і поширився по всій імперії. На Сході св. Георгій відомий як *Джірджіс* [Ислам 1981, 66]. День Св. Георгія (*Зелений Георгій*, *Зелений Юрій*) святкували майже по всій Європі [Календарные обычаи и обряды 1977, 25–26, 96, 101, 118, 130, 155, 182, 197, 214, 233, 261–263, 266, 288, 308–310, 317–318, 332; Соколова 1979, 155–184]. Корені свята Св. Георгія сягають своєї давнини. Деякі вчені пов'язують його походження з римськими *паліліями* [див.: Календарные обычаи и обряды... 1977, 262]. У Давньому Римі святкували *палілії*, свято землеробів та пастухів (латин. *Palilia* ~ *Parilia* – сільське пастуше свято, котре справлялось 21 квітня, у річницю заснування Риму (від *Palēs* – давньоіталійська богиня, покровителька пастухів і худоби)) [Мифологический словарь 1990, 416; Дворецкий 1976, 719].

Епітет св. Георгія 'зелений' породив на Сході образ Хадира (*Хидр*, *Хизр*, *Хидир*, *Хизир*) (араб. *ḥaḍīr* 'зелений', від кореня *ḤḌR* 'зеленіти' [Арабско-русский словарь 1962, 283], перс. *xāzer* 'зелений'; 'зелена гілка'; 'посів'; 'місце, багате на рослинність', *xezr* 'Хезр' (*ім'я пророка, який знайшов, за мусульманськими переказами, джерело живої води*) [Персидско-русский словарь 1983, т. 1, 558]), який фігурує в мусульманських переказах і має зелений колір³. У тюрків і народів Середньої Азії відбулося зрощення двох праведників – *Хизр-Ільяс*, оскільки Хизир та Ільяс разом мандрують, що й породило турец. *hidrellez* ~ *hidirellez* [Ислам 1981, 94–95, 262].

Образи св. Георгія, Хизра та Ільяса відповідають єгипетському Осірісу, східним Таммузу, Балу, Адонісу та Атгісу, античним Єлені, Діоскурам, Персефоні та Прозерпіні, Ісусу Христу, тобто богові чи божеству, що вічно вмирали та воскресали й уособлювали річний цикл природи [Мифологический словарь 1990, 27, 73–74, 88, 181, 206, 234, 411–412, 515].

Народна етимологія пов'язує термін **тепреш** ~ **тепеч** із ног. **теб-** (**теп-**) 'брикати', 'хвицати' [Ногайско-русский словарь 1963, 342] та к.-татар. **теп-**, **теб-** 'хвицати', 'давати копняка, стусана'; '**танцювати**' [Крымскотатарско-русско-украинский словарь 2008, 574], хоча афікса **-реш** (< **-реч**), який утворював би іменник від дієслова, в ногайській чи в інших тюркських мовах немає. До народної етимології пристав і Б. Ялкін, даремно відкинувши пояснення терміна з турец. **teferrüç**, **-cü** 'прогулянка'; 'екскурсія' (< перс. **täffärrodj** 'прогулянка', 'гуляння'; 'розвага', 'забава' [Персидско-русский словарь 1983, т. 1, 385]) і пов'язавши його з дієсловами турец. **Depreş-** 'поновлюватися', 'повертатися' та **tepreş-** 'заворухитися', 'заколиватися' [Yalkın 1990, 29].

Таджиків у хуті (тадж. **хут** – одинадцятий місяць іранського сонячного року, останній місяць зими), проводили весняні гуляння (тадж. **сайл**). Сайль проводився кілька днів поспіль, а в деяких місцях – кожної п'ятниці місяця хут, а також і після свята навруз, у квітні й на початку травня. Узбеки також проводили навесні народні гуляння (узб. **сайил**). Як вважають учені, сайль пов'язаний з культом вмираючої та оживаючої рослинності, що уособлював Сіявуш, образ якого сягає вмираючого й воскресаючого божества [Народы Средней Азии и Казахстана 1962, 340, 628–629; Мифологический словарь 1990, 494].

Назва свята **сайль** походить від слова арабського походження (араб. **sayr** 'рух', 'хід', **sayrān**, від кореня **SYR** 'йти', 'ходити', 'рухатися' [Арабско-русский словарь 1962, 485–486; Platts 1884, 711, 712]), яке увійшло в іранські мови (перс. **сейр** 'рух', 'хід'; 'прогулянка', 'огляд визначних пам'ятоків', тадж. **сайр** 'прогулянка', 'гуляння', **сайргох** 'місце прогулянок', 'місце гуляння', **сайил** 'сайль' (*народне гуляння*), афг. **сайр** 'прогулянка', 'гуляння'; 'хід', **сэй[э]л** 'прогулянка'; 'видовище') і з них потрапило в тюркські та інші мови (урду **sayr**, 'рух', 'ходіння', 'прогулянка', 'гуляння', 'екскурсія', **saylān** 'прогулянка', 'гуляння', турец. **seyir** 'рух'; 'видовище'; 'прогулянка', **seyran** 'прогулянка'; 'екскурсія', к.-татар. **сейран** 'прогулянка', 'гуляння'; 'споглядання', звідки ім'я *Сейран*, **сейир** 'видовище'; 'зачарування', азерб. **сејр** 'гуляння'; 'споглядання', **сејренкәһ** 'місце гуляння', туркм. **сейил** 'гуляння', 'прогулянка', **сейилгәх** 'місце, де відбувається гуляння'; 'сад для гуляння', узб. **сайр** 'прогулянка'; 'рух', **сайил** 'свято весни'; 'сайль' (*народне гуляння*); 'масова прогулянка', **сайилгох** 'місце, де відбувається народне гуляння', кирг. **сайран** 'прогулянка'; 'привілля'; 'насолода', **сейил** 'гуляння', 'прогулянка'; 'бенкет', **сейилдик** 'місце гуляння'; 'гуляння', 'бенкет', 'пікнік', казах. **сайран**, **серуен**, **сейіл** 'прогулянка', 'гуляння', башк. **сэйер**, **сэйран** 'прогулянка', ног. **сейир** 'дивний', 'дивовижний').

У ногайському *тепреші* (< перс. **täffärrodj**) злилися середньоазійський *сайль* та кримськотатарський *хидирлес*, бо ногайські орди колись кочували від Аралу до Нижнього Дністра і на них мали вплив культури народів Середньої Азії, Кавказу та Криму, на що вказують назва ногайського свята та його ритуали.

Як з перс. **täffärrodj** утворилось ног. **тепреш**? Звук **ф** було замінено **п**, оскільки в ногайській мові немає **ф**, другий голосний випав, подвійний **р** вимовлявся як одиночний, останній губний голосний перейшов у негубний **е** завдяки сингармонізму голосних, а останній приголосний **ч** перейшов у **ш**, що притаманно кипчацько-ногайським мовам, пор. турец. **teferrüç**, **-cü**.

Чому свята *сайль* та *тепреш*, котрі мають домусульманське походження, названо арабо-перськими словами? Мабуть, назва мала надати їм мусульманського характеру.

Про походження кримськотатарського свята *дервіза* і його назви автор вже писав [Бушаков 1998]. Але до цієї теми він вимушений повернутися, оскільки знайшов нові свідчення про саме свято та місце його проведення.

Наша етимологія к.-татар. **дервіза** знаходить підтвердження в А. Лизлова, який прямо не називає *дервізу*, але пише саме про неї, а потім про *хидирлес*: «Йї потім є свято, його ж напівсвятком називають, або день милостині за померлих. Це свято більше шанують магометани у Сирії, та Месопотамії, та у Єгипті, ніж у Константинополі. Бо в цих країнах на той день звичайно купці у торгівлях рахувалися, а якщо придбане щось у рік з'явиться, від того десятю частину дають милостині за померлих. Йї також поміж себе бенкетують. Так само звичайно чинять і в день святого Георгія, його ж своєю мовою називають Хедирлес. Бо з'їжджаються великим зібранням на те ж поле ("поле відоме, місце дуже затишне над рікою Хефтарою". – Б. В.)⁴ та усім показуються у справах військових, хто чого навчений є: чи з лука, чи з пищалі у ціль стріляти, чи у перстень скачучи стріляти та джидою у місце призначене убивати. Також і паші усі виїздять, якщо ж який прийти не може, той свого двору слуг, як найкращих, убравши, присилає» [Лызлов 1990, 336–337].

В.Х. Кондаракі називає на ріці *Кабарта* урочище *Дербіза*, де були розташовані руїни Хані-кая (за татарськими переказами, руїни села Ханій-кой), розташоване між селами Кококоз та Єні-Сала [Кондараки 1873, 88].

Зіставлення текстів А. Лизлова та В.Х. Кондаракі дозволило не тільки зрозуміти, що під потамонімом *Хефтара* криється *Кабарта*, а й локалізувати урочище *Дервіза*, яке згадує А. Лизлов, не називаючи його, та підтвердити правильність нашої етимології назви свята *дервіза* (к.-татар. **дервіза** 'дервіза', *свято врожаю* [Крымскотатарско-русско-украинский словарь 2008, 159]) з перс. **дәрйүзе** ~ **дәрвізе** 'жебрак', 'бідний', 'дервіш'; 'жебрацтво', 'збирання милостині' та наше припущення щодо його відповідності *мегрегану*.

Дервіза припадає на день осіннього рівнодення і відповідає святу *маграджан* в арабів (араб. **mahrajan** 'народне свято', 'урочистість'; 'фестиваль' [Арабско-русский словарь 1962, 983]) та *мегрегану* в персів (перс. **mehregan** 'осіннє рівнодення'; 'осінь'; 'мегреган' (назва давньоіранського свята осіннього рівнодення) [Персидско-русский словарь 1983, т. 2, 583]), що припадає на перший день місяця *мегр* (перс. **mehr**) іранського сонячного року, 21 вересня європейського календаря. В Ірані Новий рік (перс. **ноўруз** 'новрўз') нині припадає на перший день першого місяця іранського сонячного року (*фарвардін*), що припадає на весняне рівнодення, 21 березня [Персидско-русский словарь 1983, т. 2, 233, 672]. Колись іранський рік починався в день літнього сонцестояння (тобто в колишній *новрўз*), але іранський сонячний календар через недодавання додаткових днів відстав від природного циклу на чверть року [Мец 1966, 333; Бируни 1987, 226–227, 234–235]. Давньоперські *мегреган* і *новрўз* стали святами мусульманського світу.

Перська назва *дервіза* мала надати неісламському за походженням святу мусульманського характеру.

У Криму народні свята могли відбуватися також біля гори *Байрам-Баши* (к.-татар. **байрам** 'свято', **baş** 'голова'). Свято жертвопринесення *qurban bayram* проводилося на узвишші *Курбанбайрам* на Перекопському перешийку.

¹ К.-тат. **тепреч** 'тепреч' (весняне кримськотатарське народне гуляння, яке проводиться в дні свята *хидирлес*, 6–7 травня), к.-татар. **джезве** 'кавник з довгою ручкою', к.-татар. **кьалаксай** 'плаский круглий виріб з печеного тіста' (іноді з вишкварками та січеним м'ясом усередині); на свято *хидирлес* калакай котять з гірки і дивляться, на який бік упаде: якщо верхом – буде достаток [Крымскотатарско-русско-украинский словарь 2008, 273, 574, 733].

² Про проведення свята *гидрелез* у різних місцевостях Туреччини див.: [Oğuz, Kasimoğlu 2005, 42–95].

³ Святилище аль-Хідра на кувейтському острові Фалака описав Дж. Біббі, який зіставив мусульманського пророка з шумеро-аккадським героєм Ут-напішті-Зіусудрою [Бибби 1984, 193–194, 236–237; Мифологический словарь 1990, 220].

⁴ В.Х. Кондаракі називає урочище *Дербіза* з руїнами Хані-кая між селами Коккоз та Єні-Сала, що, за татарськими переказами, лишилися від села Ханій-кой, 'Село ханші' [Кондаракі 1873, 87]. Села Коккоз та Єні-Сала розташовувались у долині ріки Бельбек, або Кабарта. А. Лизлов і В.Х. Кондаракі пишуть про одне й те ж урочище, а під потамонімом *Хефмара* А. Лизлова криється потамонім *Кабарта*.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

азерб. – азербайджанська
 араб. – арабська
 афг. – афганська (пушту)
 башк. – башкирська
 гагауз. – гагаузька
 казах. – казахська
 кирг. – киргизька
 к.-татар. – кримськотатарська
 латин. – латинська
 ног. – ногайська
 перс. – перська
 тадж. – таджицька
 турец. – турецька
 туркм. – туркменська
 узб. – узбецька

ЛІТЕРАТУРА

- Арабско-русский словарь.** Около 33 000 слов. Изд. третье, стереотип / Сост. Х.К. Баранов. Москва, 1962.
- Бибби Дж. В поисках Дильмуна* / Пер. с англ. Н. Елисеева; Послесл. и примеч. В.И. Гуляева. Москва, 1984.
- Бируни 1987. – Абу Рейхан Бируни (973–1048). Избранные произведения.* Ташкент, 1987.
- Бушаков В.А.* Календарный праздник крымских татар *дервиза* в сравнительном освещении // **Голос Крыма.** 18 сентября 1998 г. № 38 (253).
- Голос Крыма.** 25 июня 1999 г. № 26 (293).
- Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь.* Ок. 50 000 слов. Изд. третье, перераб. и доп. Москва, 1976.
- Ислам. Энциклопедический словарь.** Москва, 1981.
- Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (XIX – начало XX в.). Весенние праздники.** Москва, 1977.
- Керейтов Р.Х.* Народный календарь и календарная обрядность ногайцев // **Календарь и календарная обрядность народов Карачаево-Черкесии.** Черкеск, 1989.
- Кондаракі В.Х.* Универсальное описание Крыма. Ч. 1. Николаев, 1873.
- Крымскотатарско-русско-украинский словарь** / Сост. С.М. Усеинов. Симферополь, 2008.
- Куртнев Р.* Календарные обряды крымских татар. Симферополь, 1996.
- Лызлов А.* Скифская старина. Москва, 1990.
- Мец А. Мусульманский Ренессанс* / Пер. с нем. (A. Mez. Die Renaissance des Islâms. Heidelberg, 1922) / Предисл., библиография и указатель Д.Е. Бертельса. Москва, 1966.
- Мифологический словарь.** Москва, 1990.
- Народы Средней Азии и Казахстана** / Народы мира. Этнографические очерки. Т. I. Москва, 1962.
- Ногайско-русский словарь.** Ок. 15 000 слов. С прил. грам. очерка ног. яз., сост. Н.А. Баскаковым. Москва, 1963.
- Персидско-русский словарь.** В 2-х тт. Свыше 60 000 слов / 2-е изд., стереотип. с прил. новых слов. Москва, 1983. Т. 1 (От ا до ژ); т. 2 (От ي до ي).
- Соколова В.К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. Москва, 1979.
- Oğuz Ö., Kasımoğlu S. Türkiye’de 2005 yılında yaşanan geleneksel kutlamalar.* Ankara, 2005.
- Platts J.T. A dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English.* Vol. II. London, 1884.
- Yalkın B. Terpeş.* Eskişehir, 1990.